

واکاوی موانع اجتماعی تحقق اقتصاد مقاومتی از منظر قرآن و سنت

لعیا زادسر^۱

^۱ سطح ۲ حوزه علمیه حضرت زینب کبری سلام الله علیها ارومیه

چکیده

اقتصاد مقاومتی از جمله موضوعات مهمی است که در سالهای اخیر به دلیل مواجهه نظام مقدس جمهوری اسلامی با دسیسه‌های استکبار جهانی از جمله تحریمهای ظالمانه اقتصادی، در صدر اولویتهای مورد نظر رهبری معظم انقلاب قرار گرفته است. اقتصاد مقاومتی اقتصادی است که با درک عمیق از اینکه همواره دشمن در کمین اقتصاد ملی است و مداوم در حال برنامه ریزی و اقدامات تهاجمی و تخریبی است، ماهیت و ساختار خود را به گونه ای سامان می‌دهد که در فرض وجود دشمن هم به فعالیت خود ادامه دهد به گونه ای که نه تنها عملیات دشمن موجب توقف فعالیت‌ها نشود بلکه حتی الامکان با تبدیل تهدیدها به فرصت‌ها و خنثی نمودن نقشه‌های دشمن، پویایی و رشد نیز تحقق یابد، اقتصاد مقاومتی یک راهبرد بلندمدت برای مقاوم سازی اقتصاد کشور است. یک الگوی بومی با تکیه بر ظرفیت‌های درونی و جهادی است. هدف این مقاله واکاوی موانع اجتماعی، تحقق، اقتصاد مقاومتی از منظر قرآن و سنت می باشد. این تحقیق به روش کتابخانه نه ای انجام شده است. نتایج بر آمده حکایت از آن دارد که اقتصاد مقاومتی با موانع و چالش‌هایی از منظر قرآن و سنت مواجه می باشد که برای رفع آن در این حوزه با، کار و تلاش؛ مالکیت در اسلام، محدودیت در مصرف، دادوستد، بهره برداری عاقلانه از منابع طبیعی، ظلم ستیزی، فقرزدایی، عزل مدیران خائن و غیر متخصص، پرهیز از استثثار و انحصار طلبی اموال بیت المال، تکاثر گرایی، رباخواری و... برای مدیران و مردم یک برنامه جامع اقتصادی است.

واژه‌های کلیدی: موانع اجتماعی، اقتصاد مقاومتی، چالش‌ها، قرآن و سنت

۱. مقدمه

یکی از بنیادی ترین عوامل رشد و پیشرفت انسان ها مسأله اقتصاد است. اگر اقتصاد جامعه یا اقتصاد خانواده دچار مشکل باشد و مردم با تنگدستی و محرومیت اقتصادی بسر ببرند، هیچ گونه باور اعتقادی و رفتار اخلاقی را پذیرا نخواهد بود، به همین جهت پیامبر(ص) فرمود: «كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا، ناداری نزدیک است که به کفر بینجامد.» [کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، الکافی، ج ۲، قم. دار الحدیث، اول، ۱۴۲۹. ص ۳۰۷] منظور از اقتصاد مقاومتی، یک اقتصاد فعال و پویاست نه یک اقتصاد منفعل و بسته چنانکه مقاومت برای دفع موانع پیشرفت و کوشش در مسیر حرکت به سمت جلو تعریف می شود. و با تفکر اقتصاد ریاضتی تفاوتی دارد گر چه برخی تفاوتی بین اقتصاد مقاومتی و ریاضت اقتصادی قائل نیستند و یا تصور می کنند که اقتصاد ریاضتی یکی از شاخه های اقتصاد مقاومتی است اما این دو اصطلاح کاملاً متفاوت بوده و ارتباطی به یکدیگر ندارند.

ریاضت اقتصادی یک طرح یک طرفه است و از ناحیه دولتها به مردم تحمیل می شود هدف اصلی ریاضت اقتصادی کاهش هزینه ها است و رفع کسری بودجه ی دولت، و به همین دلیل دولتها به کاهش و یا حذف ارائه برخی خدمات و مزایای عمومی دست می زنند. این طرح که به منظور مقابله با کسری بودجه توسط برخی دولتها انجام می شود گاهی اوقات به افزایش میزان مالیات و افزایش دریافت وام ها و کمک های مالی خارجی نیز می انجامد.

اینکه بر اقتصاد و شرایط بحران زده یک کشور ریاضت و سختی تحمیل شود، در ظاهر کار خوشایندی به نظر نمی رسد، اما، می تواند به بازایی درازمدت اقتصاد کمک کند. در صورتی که اقتصاد مقاومتی، اقتصادی است که برای یک ملت، حتی در شرایط فشار و تحریم، زمینه رشد و شکوفایی را فراهم می کند. بنابراین اقتصاد مقاومتی و ریاضت اقتصادی دو مفهوم جداگانه و مستقل از هم است که به هیچ عنوان منجر به بروز یکدیگر نخواهند شد.

موانع اجتماعی اقتصاد مقاومتی

۱-۱. مصرف گرایی و رفاه زدگی:

یکی از موانع اقتصاد مقاومتی مصرف گرایی و رفاه زدگی است. مصرف گرایی باعث از بین رفتن بهینه کالا و وسایل تولید شده که قابل استفاده هستند می گردد. جامعه را به وابستگی نزدیک و استقلال اقتصادی را به خطر می اندازد. کار و تلاش را بی رونق و نیاز به کالاهای خارجی و تولید غیر داخلی را بیشتر می کند. در صادرات و واردات کشور اختلال ایجاد می کند.

اسلام ضمن اینکه با رفاه و آسایش انسان ها مخالف نیست و آن را لازم می داند، اما با هر گونه تجمل گرایی و غرق شدن در لذات که به طغیان انسان ها منجر می شود، مخالف است و با آن مبارزه می کند. اصولاً شیوه مصرف در جامعه اسلامی، نباید به گونه ای باشد که عده ای غرق در نعمت ها باشند و عده ای دیگر، محروم از آنها. اگر چنین اتفاقی بیفتد، جامعه در معرض

تهدید، تنفر و انزجار خدای متعال خواهد بود. خداوند در قرآن کریم می فرماید: ﴿ذُرُّهُمْ يَأْكُلُوا وَ يَتَمَتَّعُوا وَ يُلْهِيهِمُ الْأَمَلُ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ﴾؛ «بگذار آنها بخورند، و بهره گیرند، و آرزوها آنان را غافل سازد ولی بزودی خواهند فهمید!» [سوره حجر، آیه ۳] و در جای دیگر غرق شدن در نعمت ها و افراط در بهره برداری از آنها را ویژگی کافران توصیف می کند: ﴿... وَ الَّذِينَ كَفَرُوا يَتَمَتَّعُونَ وَ يَأْكُلُونَ كَمَا تَأْكُلُ الْأَنْعَامُ وَ النَّارُ مَثْوًى لَّهُمْ﴾ [سوره محمد، آیه ۱۲]؛ «در حالی که کافران از متاع زودگذر دنیا بهره می گیرند و همچون چهارپایان می خورند، و سرانجام آتش دوزخ جایگاه آنهاست!» امام سجادی^۷ در دعایی از خداوند چنین درخواست می کند: «خدایا مرا از اسراف و زیاده روی باز دار. به بخشش و میانه روی قوام بده و حسن تقدیر را به من بیاموز و به لطف خود مرا از تبذیر نگاه دار.» [حرّانی، حسن بن علی بن شعبه. پیشین، ص ۴۸]

۱-۱-۱. نمونه هایی از مصرف های بی رویه در کشور

درست مصرف کردن می تواند از کوچک ترین نهاد جامعه، یعنی خانواده آغاز شود و به کلّ جامعه گسترش یابد. چراکه مصرف درست و خوب، برای اقتصاد هر جامعه پشتوانه بزرگی است. اما در کشور ما با وجود تأکید آموزه های دینی بر مصرف بهینه، کمتر شاهد نمونه های عملی آن، هم در خانواده و هم در جامعه هستیم. نمونه هایی از مصرف های بی رویه در خانواده و جامعه وجود دارد که مانع و سدّی برای اقتصاد مقاومتی است که عبارت است از:

۱-۱-۱-۱. خرید مواد غذایی زیاد و انبوه

از جمله مشکلات بخش مصرف کشور در این است که آنها عادت به تهیه مواد غذایی به مقدار نیاز ندارند و سعی می کنند که نیازهای خود را از جمله نیازهای خوراکی رابه صورت نامعین و نامحدود تهیه کنند. خریدهای زیاد می تواند دست کم به سه صورت برای خانواده، مشکل ساز باشد: نخست آنکه موجب راکد ماندن سرمایه خانواده می شود. دوم اینکه به مرور زمان، بسیاری از مواد خوراکی کیفیت اولیه خود را از دست می دهند و چه بسا فاسد شوند. سوم آنکه فضای زیادی از خانه را می گیرند.

۱-۱-۲. اسراف در پذیرایی ها و پخت و پز

از روش های دیگر مصرف نامناسب در جامعه، اسراف در پذیرایی ها و پخت و پز بخصوص در مهمانی هاست. در برخی از این مجالس، در تالارها و رستوران ها با انواع غذاها و میوه های گران قیمت از میهمانان پذیرایی می کنند، درحالی که با هزینه کمتر می توان این کار را در خانه انجام داد. بعضی نیز که در خانه از میهمانان پذیرایی می کنند، بیش از اندازه و چند نوع غذا بپزند که به اندازه چند وعده غذایی است. هرچند که بسیاری از این غذاها که با هزینه فراوان تهیه شده است، پس از رفتن میهمانان، بدون اینکه حتی دستی به آنها خورده شده باشد، دور ریخته می شوند. اسلام این گونه افراد را بسیار نکوهش می

کند. قرآن مجید در این باره می‌فرماید: ﴿وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ﴾؛ «و بخورید و بیاشامید، [ولی] زیاده روی نکنید که او اسراف کاران را دوست ندارد.» [اعراف، ۳۱].

برخی افراد نیز باقی مانده غذاها را یا غذاهای اضافی خود را بیرون می‌ریزند این در حالی است که در اسلام، دورریختن اضافه و هسته میوه را، اسراف می‌شمرد، چنان که امام صادق^۷ می‌فرماید: «ملموس ترین مصداق مصرف بی رویه این است که انسان از آب زیاد آمده از نوشیدن، استفاده بهینه نکند... و هسته میوه ها را دور افکند.» [محمدی ری‌شهری، محمد. پیشین. ص ۱۲۹۶]

بنابراین، بهتر است خانواده ها به جای مصرف بی رویه، قناعت نمایند که باعث می‌شود هزینه های اضافی برای آنها باقی بماند.

۳-۱-۱-۱. استفاده نادرست از لباس و پوشاک

استفاده نادرست از لباس و پوشاک، از دیگر مشکلات بخش مصرف است. برخی از لباس خود استفاده بهینه نمی‌کنند. لباس میهمانی، خانه و کار برای آنها فرقی ندارد و همه جا از آن لباس استفاده می‌کنند. که بنا به فرموده امام صادق^۷، این گونه رفتارها، نمونه هایی از اسراف است: «ملموس ترین مصداق مصرف بی رویه این است که... لباس پذیرایی را همه جا بپوشد.» [محمدی ری‌شهری، محمد. پیشین، ج ۲. ص ۱۲۹۶]

از سوی دیگر، برخی افراد لباس را تنها برای مدت کوتاهی استفاده می‌کنند و بعد از مدتی آن را عوض می‌کنند که این کار نزد خانم ها بیشتر است به گونه ای که برای هر مجلسی، از لباس متفاوتی استفاده می‌کنند.

۴-۱-۱-۱. مصرف بی رویه دارو

متأسفانه در کشور ما دارو نیز مانند مواد غذایی، بی رویه مصرف می‌شود. طوری که گاه مصرف بی رویه دارو، درد دیگری ایجاد می‌کند. امام علی(ع) می‌فرماید: «چه بسا دارویی که دردی را به بار آورد» [تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد. پیشین، ج ۱. ص ۴۱۰]؛ زیرا در برخی موارد، افراد به جای مدارا کردن با درد، برای بهبودی، به داروهای گوناگون و گاه زیان بار پناه می‌برند. این در حالی است که بنا به فرمایش امام علی(ع) با برخی بیماری ها باید مدارا کرد: «تا زمانی که می‌توانی، با بیماری ات بساز.» [تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد. پیشین، ج ۱. ص ۴۱۰]

این واقعیت ایجاب می‌کند اولاً، مصرف دارو، به تجویز پزشک باشد و نهایتاً، تنها در صورت ضرورت و ناچاری از آن استفاده کرد. در حدیثی از امام صادق(ع) می‌خوانیم «اجْتَنِبِ الدَّوَاءَ مَا احْتَمَلَ بِدَنِّكَ الدَّاءَ.» [کلینی، محمد بن یعقوب. پیشین. ج ۶. ص ۳۴۶]

۱-۲. تجمل گرایی

در اسلام، موضوع جمال و تجمل، امری پسندیده محسوب شده و مورد سفارش قرار گرفته است. قرآن کریم می‌فرماید: «قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ ... [اعراف، ۳۱]. بگو، چه کسی زینت های الهی را، که برای بندگان خود آفریده، حرام کرده است؟»

اما گاهی تجمل ناشی از زیاده خواهی و اسراف است. که در این صورت، افزون بر خطرات اخلاقی که برای جامعه دارد بر روند توسعه و به طور کلی اقتصاد جامعه تأثیرات سوئی خواهد داشت.

گاهی شخص امکانات، خوراک و پوشاک دارد؛ اما هر چیز جدید و زیبایی دیگر را می بیند، می خرد. دلبستگی به دنیا دارد، در حالی که در حدیث از پیامبر اکرم (ص) آمده است؛ «حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ؛ دلبستگی به دنیا، ریشه همه گناهان است.» [کلینی، محمد بن یعقوب. پیشین. ج ۲. ص ۱۳۰]

از جلوه های اخلاق صحیح اقتصادی، پرهیز از زیاده طلبی، پرهیز از مصرف گرایی کاذب، ساده پوشی و دور بودن از تجمل زیاد و نامتناسب، فضا و فرهنگ عمومی در جامعه است.

امام علی (ع) با بر شمردن سیره پیامبر (ص) در نفی تجمل گرایی می فرماید: «روزی که پرده ای رنگین و پرنقش و نگار بر در خانه آویخته بود، به همسری از همسرانش فرمود: آن را از برابر چشمانم دور بدار که هرگاه نگاهم بدان می افتد، به یاد دنیا و زرق و برق آن می افتم.» [محمدی ری شهری، محمد. پیشین، ج ۲. ص ۸۹۸]

تجمل گرایی، فاصله طبقاتی را در بین مردم ایجاد می کند، انسان را زیاده طلب می کند و بی تردید، زیاده طلبی، به تجاوز به حقوق دیگران می انجامد. تجمل گرایی جامعه را به سوی مصرف گرایی سوق می دهد و نیاز به تولیدات بیگانه را افزون می کند. تجمل گرایی از عواطف انسانی می کاهد، ارزش های اخلاقی را نابود می کند، مادی گرایی را تقویت می کند، کبر و خودفروشی در جامعه مرفه را گسترده می کند. [گزیده مقالات کنفرانس تمدن اسلامی در اندیشه سیاسی امام خمینی؛ مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی؛ اول: ۷۷، ص ۱۳۸]

همچنین آفت تجمل گرایی، جامعه را دچار بحران اقتصادی و افراد جامعه را دچار بحران روحی می کند. دلبستگی به دنیا و حس افزون طلبی چنان در جان این جوامع رسوخ می کند که امام باقر (ع) می فرماید: نمونه آزمند در دنیا کرم ابریشم است که هر چه بیشتر بر خود می تابد و می پیچد، راه بیرون شدن خود را دورتر و بسته تر می کند تا از غم و اندوه می میرد. [اصول کافی، ج ۳، ص ۴۶۷]

۳-۱. مدگرایی

آنچه زنان را از اتخاذ یک الگوی مصرف منطقی و متناسب باز می‌دارد، گرایش ذاتی آنان به مد گرایی و چشم و هم چشمی در مصرف است.

«مد» یک هوس عمومی است که از ضعف های روحی انسان (احساس کمبود و حقارت، چشم و هم چشمی و تمایل به اثبات برتری) سرچشمه می‌گیرد و از آن بهره می‌جوید. زارعی، پرویز. بازاریابی و مدیریت بازار. تهران: انتشارات دانشکده علوم ارتباطات اجتماعی: بی تا، ص ۲۴۹]

مدگرایی انحرافی است که بلای جان جوامع شده است. در گسترش مد، عوامل بسیاری مؤثر هستند از جمله: عوامل اجتماعی و اقتصادی مانند تبلیغات، عرضه بیش از حد کالا، ایجاد نیاز به مصرف و از همه مهم تر تهاجم فرهنگی اثر فراوان دارد. البته مد کالای نو عرضه نمی‌کند؛ بلکه تنها موجب تغییر شکل و مشخصات ظاهری کالا می‌شود که باعث اتلاف وقت، پول و انرژی مصرف کننده می‌شود و افزون بر لطمه زدن به اقتصاد خانواده، اقتصاد کشور را نیز به سمت وابستگی سوق می‌دهد و مقدار قابل توجهی از درآمد ملی صرف آن هزینه می‌شود.

مدگرایی در آرایش لوازم خانه، از دیگر جلوه های مصرف نادرست در جامعه است. برخی افراد سعی می‌کنند تمامی لوازم خانه را بر اساس مد روز بازسازی کنند که این کار امروزه شامل همه خانواده ها می‌شود. حتی گاه دیده می‌شود که افراد مستضعف، تحت تأثیر دیگران، برای عقب نماندن از قافله مد، به طور قسطی لوازمی می‌خرند که هزینه بالایی دارد. به هر حال، زیاده روی در اسلام نکوهیده است. رسول خدا ۹ می‌فرماید: «...مَنْ أُعْطِيَ فِي غَيْرِ حَقٍّ فَقَدْ أُسْرِفَ [حکیمی، محمدرضا. پیشین، ج ۴، ص ۲۳۱]؛ هرکس مال و امکانات را نابه جا هزینه کند، اسراف کرده است.»

۴-۱. روبرو شدن در مسائل حاشیه و تفرقه

حاکم شدن فضای دوستی، تفاهم، همکاری و مشارکت آنان با یکدیگر از عوامل مهم برای تحقق یک فعالیت صمیمانه است.

امام خمینی؛ تفرقه را عامل بسیار مهمی در پدید آمدن گرفتاری مسلمانان می‌داند و از آن با تعبیری مانند: «اساس همه بدبختی‌ها و عقب‌افتادگی‌ها» و «رمز تمام گرفتاریها» یاد می‌کند: ای مسلمانان جهان و پیروان مکتب توحید، رمز تمام گرفتاری‌های کشورهای اسلامی، اختلاف کلمه و عدم هماهنگی است. خداوند متعال در یک جمله بیان فرموده است: ﴿وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا﴾ [آل عمران، ۱۰۳]؛ «اعتصام به حبل‌الله، بیان هماهنگی جمیع مسلمین است، همه برای اسلام و به سوی اسلام و برای مصالح مسلمین و گریز از تفرقه و جدایی و گروه‌گرایی که اساس همه بدبختی‌ها و عقب‌افتادگی‌هاست.» [موسوی خمینی، روح الله. پیشین، ج ۱۰، ص ۱۶۰]

حضرت علی^۷ می فرماید: از تفرقه بپرهیزید؛ چرا که هر کس در جمعیت مؤمنان تک روی کند طعمه شیطان می شود، همان گونه که گوسفند خارج از گله، سهم گرگ خواهد شد. [نهج البلاغه، خطبه ۱۲۷]

به استناد آیه‌های قرآنی، هرگاه در جامعه‌ای، تفرقه میان افراد به سنت تبدیل شود و یک‌دلی از دست برود، آن جامعه سیر نزولی را می‌پیماید و به سوی انحطاط می‌رود. بعضی از آیه‌های قرآن، وجود تفرقه و نزاع میان افراد جامعه را سبب انحطاط و شکست جوامع می‌داند و نسبت به آن هشدار می‌دهد: ﴿وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ﴾ [انفال، ۴۶]. «از خدا و پیامبرش اطاعت کنید و با هم نزاع نکنید که سست شوید و مهابت شما از بین برود.» بنابراین انسجام و هماهنگی از اهمیت زیادی برخوردار است. اگر همه نیروها روی یک برنامه منسجم، متمرکز و به سوی هدف واحد هدایت شود، نتیجه سریع و محکم به دست می‌آید، ولی اگر مشکلی پیش بیاید، می‌تواند نیرو را تضعیف کند و تمرکز حرکت به سوی هدف را دچار اختلال سازد.

۵-۱. قاچاق و واردات بی‌رویه کالا

نبود نظارت دقیق بر ورود کالاهای قاچاق و رشد بی‌رویه واردات کالاهای خارجی از راه‌های ورودی کشور و عدم توان رقابت سالم برای تولیدکنندگان ایرانی، نه تنها انگیزه تولید خلاقیت را از این تولیدکنندگان می‌گیرد، بلکه کالای تولیدی ایرانی در شرایط کیفی مساوی با عدم استقبال در بازارهای عرضه و تقاضای داخلی رو به رو می‌شود. قاچاق کالا عبارت است از نقل و انتقالات مخفیانه کالا از خارج به داخل یا از داخل به خارج کشور، بدون پرداخت عوارض گمرکی و سود بازرگانی و بدون توجه به مقررات مربوط به آنها. [اختری، عباسعلی، اقتصاد مقاومتی، زمینه‌ها- راهکارها، تهران: امیر کبیر، ۱۳۹۲، ص ۱۶۸]

قاچاق نوعی تجارت کالا است که قوانین و مقررات حاکم بر داد و ستد کالاها را دور می‌زند و پدیده‌ای نامطلوب است که اقتصاد کشور را از مسیر صحیح خارج می‌کند. [موسسه تحقیقاتی تدبیر اقتصاد. فساد مالی و اقتصادی، ریشه‌ها و پیامدها، پیشگیری و مقابله. تهران: وزارت اطلاعات: بی تا، ص ۱۱۳].

دولت هر سال با توجه به امکانات و نیازهای کشور و با هدف ایجاد توازن در پرداخت‌های خارجی، با اتخاذ یک سری سیاست‌ها تجاری، حجم واردات و صادرات را معین می‌کند. قاچاق کالا، این گونه اهداف دولتی را خنثی می‌سازد. زیرا کالاهای قاچاق وارداتی به ناچار دارای هزینه‌های ارزی برای اقتصاد ملی است که در خارج از محاسبات دولت بر اقتصاد کشور تحمیل می‌شود و همچنین قاچاقچیان کالاهای صادراتی که ارز حاصل از صادرات را به سیستم بانکی کشور باز نمی‌گردانند، در واقع به فرار سرمایه از کشور می‌پردازند که در شرایط نیاز کشور به ارز جهت سرمایه‌گذاری، آثار اقتصادی زیانباری را برای اقتصاد کشور همراه دارد.

قاچاق کالا از یک سو هزینه واردات را بیش از حد مورد نظر دولت بالا می برد و از سوی دیگر اهداف دولت در تخصیص ارز به واردات کالاهای ضروری و سرمایه ای و واسطه ای را به منظور رشد تولیدات داخلی مخدوش می سازد. زیرا کالاهای قاچاق معمولاً مصرفی و غیر ضروری هستند و تأثیر مثبتی بر رشد تولیدات داخلی ندارند. همچنین بر الگوی مصرف جامعه نیز اثرات نامطلوبی دارند و تولیدات داخلی را نیز با رقابت فشرده تری در بازار داخلی مواجه می سازد. لذا قاچاق کالا اساس سیاست های بازرگانی دولت و توازن تجاری مورد نظر آن را مخدوش می نماید. [اختری، عباسعلی. پیشین. ص ۱۶۸]

پس اقدام کنندگان به قاچاق این گونه به سرمایه ملی ضربه وارد می کنند و موجب فرار اموال ملت مسلمان به کیسه بیگانه می شوند.

از هزینه های اقتصادی و سیاسی قاچاق کالا عبارت است از:

۱. عدم پرداخت حقوق و عوارض دولتی که کاهش درآمد ملی را به بار می آورد.
۲. سودآوری زیاد قاچاق به فساد مالی و اخلاقی منجر می شود.
۳. صنایع داخلی قادر به رقابت با کالاهای قاچاق نبوده و به تدریج تا مرز ورشکستگی پیش می روند. ادامه این روند به وابستگی شدید کشور به صادرات کالاهای خارجی منتهی می شود. [اسحاقی، حسین. مبانی و راهبردهای جهاد اقتصادی. قم: مرکز نشر هاجر: ۱۳۹۰، ص ۲۴۱]

۱-۵-۱. قاچاق حق محرومان (بازار سیاه)

شکل دیگری از قاچاق کالا، قاچاق حق محرومان است که در شرایط کمیابی و ایجاد بازار سیاه به وجود می آید. در موقعیتی که کالاهای مصرفی کمیاب می شود و باید به ضرورت نیازمندان پرداخته شود، کسانی برخلاف عدالت و شرافت و مردانگی، کالاهای مصرفی تولید شده در داخل توسط کارخانه ها و مؤسسات و شرکت های دولتی و تحت پوشش را به جای توزیع براساس عدالت و رساندن به دست نیازمندان، توسط دلالان و سودجویان وارد بازار سیاه کرده و به قیمت های به مراتب بالاتر از قیمت های دولتی به فروش می رسانند. بخشی از منافع حاصل از این راه به جیب رؤسا و مدیران کارخانه، و بنیادها و صنایع تحت پوشش رفته و بخش دیگری نصیب واسطه ها می شود. [اختری، عباسعلی. پیشین. ص ۱۶۸] و رؤسا و مسئولان شرکت ها با دستکاری، آمارها و گزارش خلاف واقع آنها را می پوشانند [مؤسسه تحقیقاتی تدبیر اقتصاد. پیشین. ص ۶۵-۷۲]. این کار، گونه بسیار زشت از قاچاق حق مردم است که بیشتر اشخاص محروم را تحت فشار قرار داده و حق آنها را ضایع می کند. چنین سودی حلال نیست.

روزی امام صادق (ع)، خدمتکار خود، «مصادف»، را فراخواند و به او هزار دینار داد تا با سفر به مصر، با آن تجارت کند. وی با کاروانی تجاری به آن جا رفت. نزدیک مصر، کاروانیان از نایاب بودن کالای تجاری خود- که استفاده عمومی داشت- آگاهی یافتند. از این رو، با یکدیگر هم داستان شدند که آن را با سود دینار به دینار [صد درصد] بفروشند ... .

مصادف، پس از پایان تجارت، به مدینه باز گشت و دو کیسه پول، هر کدام حاوی هزار دینار، نزد امام (ع) گذاشت، یکی اصل سرمایه و دیگری سود آن. امام (ع) فرمود: سود زیادی است، چه کردید؟ پس از شنیدن ماجرا، فرمود: سبحان الله، علیه گروهی مسلمان هم پیمان گشتید که جز با سود دینار به دینار نفروشید! آن گاه امام (ع) یکی از دو کیسه را برداشت و فرمود: این سرمایه من است، و به دیگری نیازی نیست. پس فرمود: «یا مصادف مُجَالِدَةُ السَّيُوفِ أَهْوَنُ مِنْ طَلَبِ الْحَلَالِ» [کلینی، محمد بن یعقوب. الفروع من الکافی، ج ۵، ص ۱۶۱] مبارزه با شمشیر، از جستجوی [روزی] حلال آسانتر است.

لذا علت اعتراض امام (ع)، تنها نرخ سود بالا نبود، بلکه از تبانی برای ایجاد انحصار و بازار سیاه و سود کلان حاصل از آن، انتقاد کرد، چرا که این کار، قدرت انتخاب خریدار را سلب می کند، و وی را به خرید کالا مجبور می سازد، به ویژه آن که مردم به آن کالا نیاز داشته باشند.

بنابراین، سود های بادآورده ای که گاه از راه تجارتي صوری یا انحصار، بازارسیاه و گران فروشی به دست می آید، در تجارت مطلوب اسلام جایی ندارد.

۱-۶. فساد اداری

یکی از مهم ترین موانع در اقتصاد مقاومتی، فساد اداری می باشد. واژه ی «فساد» به معنای «تباهی، ویرانی، نابودی، فتنه، آشوب، ستم، بدکاری، بیماری، گندیدگی، خشکسالی، نیستی و پوسیدگی» [مصطفوی، حسن. پیشین، ج ۹، ص ۸۴] است.

اصطلاح «فساد» به معنای «شکستن» است. بنابراین در فساد، چیزی می شکند یا نقض می شود. این چیز ممکن است یک شیوه ی رفتار اخلاقی یا قانونی یا غالباً مقررات اداری باشد. [مصطفوی، حسن. پیشین، ج ۹، ص ۸۴].

فساد اداری: فساد اداری عبارت است از استفاده غیر قانونی از اختیارات اداری برای نفع شخصی [حبیبی، نادر. فساد اداری. تهران: وثقی: ۱۳۷۵، ص ۱۴]. ساموئل هانتینگتون فساد اداری را این گونه تعریف می کند: فساد اداری به رفتار آن دسته از کارکنان بخش دولتی اطلاق می شود که برای منافع خصوصی خود، ضوابط پذیرفته شده را زیر پا می گذارند [خدمتی، ابوطالب. مبارزه با فساد اداری با رویکرد اسلامی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۱۳۹۳، ص ۱۱].

۱-۶-۱. مصادیق فساد اداری

مجموعه ای از قوانین و ضوابط مدون که چهارچوب فعالیت های مجاز کارکنان را تعیین می کند در هر نظام اداری وجود دارد و فساد اداری، زیر پا نهادن این قوانین جهت جلب منافع شخصی است.

مصادق های فساد اداری که باعث لطمه زدن به اموال سازمان و همچنین اختلالی که در فعالیت های آن بوجود می آورند عبارتند از:

۱- بی انضباطی و ضعف وجدان کاری

که این نوع فساد را در رفتارهایی چون: ترک خدمت در ساعات موظف اداری، تأخیر در ورود و تعجیل در خروج از سازمان، کوتاهی در انجام وظایف محوله، و مانند آن می توان مشاهده کرد. که باعث پایین بودن کیفیت عملکرد و محصولات، نارضایتی ارباب رجوع و طولانی شدن زمان رسیدگی به پرونده ها و درخواست ها، می شود.

۲- رشوه

یکی دیگر از مصادیق فساد اداری وجود پدیده شومی نظیر رشوه است. در فعالیت های نادرست اقتصادی و جایی که پای پول در میان است، وجود رشوه گریز ناپذیر به نظر می رسد.

رشوه، چیزی است که فرد به حاکم یا غیر او می دهد تا به نفع او حکم کند یا آنچه می خواهد آن را انجام دهد. [طریحی، فخرالدین. مجمع البحرین. ج ۱. انتشارات مرتضوی. دوم. ص ۱۸۴].

درفرهنگ دینی «رشوه» گناهی بزرگ شمرده شده. قرآن کریم در این باره می فرماید: ﴿وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾؛ [بقره، ۱۸۸] «و اموال یکدیگر را به باطل (و ناحق) در میان خود نخورید و برای خوردن بخشی از اموال مردم به گناه (قسمتی از) آن را (به عنوان رشوه) به قضات ندهید، در حالی که می دانید. (این کار گناه است).»

در حدیث معروفی که از پیامبر اکرم (ص) نقل شده آن حضرت فرمودند: «لَعَنَ اللَّهُ الرَّاشِيَّ وَالْمُرْتَشِيَّ وَالْمَاشِيَ بَيْنَهُمَا!» مجلسی، محمدباقر. پیشین، ج ۱۰۱. ص ۲۷۴] خداوند گیرنده و دهنده ی رشوه و آن کس را که واسطه میان آن دو است از رحمت خود دور گرداند.»

پیامد های فساد رشوه عبارتند از: الف: تجاوز به حقوق مردم و پایمال نمودن حقوق محرومان.

ب: پذیرش افراد نالایق و غیرکارا و طرد لایق ها و کاردانان و در نتیجه افت خدمات عمومی و دولتی.

ج: نابود شدن اصول اخلاقی و ارزش های حاکم بر جامعه ... و رواج بی اعتمادی و بی تفاوتی و کم کاری در سیستم اداری کشور و ...

د: تخریب اخلاق اجتماعی و ایجاد یأس و نومیدی در اقشار جامعه نسبت به کارگزاران نظام.

ه: مانعیت از رشد و کار مولد و سوق دادن جامعه به سوی انحطاط و بروز روحیه کفر و شرک و حرام خواری.

ه: تعطیل سرمایه گذاری های سالم اقتصادی. [اختری، عباسعلی. پیشین. ص ۲۸۷]

۳- اختلاس؛ اختلاس به تصاحب همراه با سوء نیت اموال دولت یا اشخاص توسط کارمند دولت که به حکم وظیفه در اختیار وی قرار داشته است، به نفع خود یا دیگری، گفته می شود. [رمضانی، احمد، ۱۳۸۳] خداوند، خوردن مال دیگران را که از راه مشروع نباشد، باطل و ناروا دانسته و می فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا﴾ [نساء، ۲۹] «ای کسانی که ایمان آورده اید! اموال یکدیگر را به باطل (و از طرق نامشروع) نخورید مگر اینکه تجارتی با رضایت شما انجام گیرد. و خودکشی نکنید! خداوند نسبت به شما مهربان است.»

۴- رانت خواری؛ رانت (مفت) خواران افراد حقیقی یا حقوقی هستند که بدون انجام کار مفید و حتی مضر به حال اقتصاد کشور، به ازای پرداخت رشوه و پارتی بازی به امتیاز نامه های انحصاری دولتی دسترسی می یابند [اسحاقی، سید حسین. پیشین. ص ۲۵۳] و ثروت های بادآورده و افسانه ای کسب می کنند.

رانت نشانگر درآمدهایی بیشتر از درآمدی است که در غیر این صورت تحصیل می شد [حسین خان، مشتاق. رانت جویی و توسعه اقتصادی. ترجمه: محمد خضری. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی. بی تا، ص ۲۲]. رانت خواهی زمانی تحقق می پذیرد که برخی، منابع را هم برای مقاصد تولیدی و هم به منظور کسب امتیازی برای تقسیم منافع اقتصادی بخواهند [کاکس، رابرت. تعامل اندیشه ها و اقتصاد سیاسی توسعه. ترجمه حسین راغفر. تهران: بی نا: ۱۳۸۱، ص ۲۹۳].

یکی از مصادیق رانت ها، رانت اطلاعاتی است. رانت اطلاعات، معمولاً در اختیار مدیران، وابستگان نزدیک آن ها و مشاوران و رؤسای دفترهاست. در رانت اطلاعات، از فاصله ی زمانی بین اتخاذ یک تصمیم تا اعلام عمومی و اجرای آن، سوء استفاده می شود. عده ای از طریق دست یابی زودرس یا خرید این اطلاعات در زمینه تغییرات قوانین و مقررات سرمایه گذاری، سود کلان به دست می آورند. نبود اطمینان از چنین اعمالی، صاحبان سرمایه رابه طرف فعالیت های اقتصادی کاذب مانند خرید تلفن همراه، اتومبیل، ارز، سکه و ملک سوق می دهد؛ در نتیجه، سرمایه ها از بخش توسعه اقتصادی و عمرانی خارج می شود. رانت اطلاعات، در تصمیمات کلان مالی، از جمله تغییرات نرخ ارز، تعیین لیست صادران و واردات و... مصداق می یابد. [کاکس، رابرت. تعامل اندیشه ها و اقتصاد سیاسی توسعه. ترجمه حسین راغفر. تهران: بی نا: ۱۳۸۱، ص ۲۵۸].

حضرت علی (ع) به مالک اشتر توصیه می کند که مواظب اطرافیان خویش باشد و هیچ گونه «رانت» و امتیاز ویژه ای در اختیار آنها قرار ندهد؛ طوری که باعث شود دیگر مردم از این کار متضرر شوند؛ ایشان می فرماید: «و به هیچ یک از اطرافیان و بستگان خود، زمینی از زمین های مسلمانان و امگزار، و آنان نباید طمع داشته باشند که قراردادی با آنها منعقد سازی که مایه ضرر سایر مردم باشد، خواه در آبیاری یا یک کار مشترک دیگر، طوری که هزینه های آن را بر دیگران تحمیل کنند؛ که در این صورت، سود و منفعت این کار برای آنهاست نه برای تو، اما عیب و ننگ آن در دنیا و آخرت برای توست.» [نهج البلاغه، نامه ۵۳]

۲-۶-۱. علل و عوامل فساد اداری

۱-۶-۲-۱. پایین بودن سطح حقوق و دستمزد

برخی از تخلفات و فسادهای اداری، ناشی از پایین بودن سطح حقوق و دستمزد کارکنان دولت است؛ یعنی درآمد کم و ناتوانی از تأمین هزینه های زندگی، انگیزه ی سوء استفاده از مقام و موقعیت اداری و اخذ رشوه از مردم یا استفاده ی شخصی از اموال بیت المال را در گروهی از کارمندان که از ایمان و تعهد کافی برخوردار نیستند، پدید می آورد.

امیرمؤمنان علی(ع) در قسمتی از عهد نامه خود با مالک اشتر، مسئله ارضای نیازهای معیشتی کارگزاران را یکی از وظایف اصلی دانسته و ضمن توصیه مالک اشتر به پرداخت حقوق و مزایای کافی به کارمندان و کارگزاران، به برخی از آثار مثبت آن نیز اشاره کرده است: «ثُمَّ أُسْبِغْ عَلَيْهِمُ الْأَرْزَاقَ فَإِنَّ ذَلِكَ قُوَّةٌ لَهُمْ عَلَى اسْتِصْلَاحِ أَنْفُسِهِمْ وَ غِنًى لَهُمْ عَنْ تَنَاوُلِ مَا تَحْتَ أَيْدِيهِمْ وَ حُجَّةٌ عَلَيْهِمْ إِنْ خَالَفُوا أَمْرَكَ أَوْ ثَلَمُوا أَمَانَتَكَ؛ پس روزی کارکنانت را به صورت کامل تأمین کن، چرا که فراخی روزی به آنها کمک خواهد کرد که خود را اصلاح کنند، و از دست بردن در اموالی که در اختیار آنان است، بی نیازشان می کند و اگر از فرمانت سرپیچی کرده و در امانت تو خیانت ورزند حجتی بر علیه آنان است.» [نهج البلاغه، نامه ۵۳]

۲-۶-۲-۲. فقدان نظارت کافی

از مهم ترین علل بروز تخلف و فساد اداری، فقدان نظارت کافی و نارسایی در سیستم های ارزیابی، کنترل و بازرسی است. این مسأله از یک سو محیط ادارات و سازمان ها را برای افراد متخلف، امن می کند و جسارت آن ها را در گسترش دامنه تخلف و قانون شکنی شدت می بخشد و از سوی دیگر کارکنان متعهد، منضبط، دلسوز و پر تلاش را دلسرد می کند و همان وضعیتی را پیش می آورد که امام علی(ع) قبلاً نسبت به آن هشدار داده بودند. آن حضرت در فرمان حکومتی خویش به مالک اشتر فرموده اند: «نباید تباه کاران و نیکوکاران در نزد تو منزلت مساوی داشته باشند، زیرا این امر از یک سو موجب جسارت بیشتر تباه کاران و از سوی دیگر باعث دلسردی نیکوکاران خواهد شد.» [نهج البلاغه، نامه ۵۳]

۳-۶-۲-۱. عدم برخورد جدی با متخلفین

در نظام اداری فعلی، برخورد با متخلف و مجازات افراد فاسد، چندان معنا ندارد. لذا بسیار اتفاق می افتد که گزارش هایی مبنی بر وقوع فساد و تخلف به همراه نام متخلفین به دست مسئولین ادارات و سازمان ها می رسد، اما هیچ گاه حرکتی برای مجازات این افراد، صورت نمی گیرد و اگر هم مسئول سازمان قصد برخورد داشته باشد مجازاتی که اعمال می شود به هیچ روی با تخلفی که صورت گرفته، تناسب ندارد.

۷-۱. عدم یادگیری احکام شرعی و نداشتن تخصص در امور اقتصادی

از اصول اخلاقی اقتصادی آن است کسی که می‌خواهد به فعالیت‌های اقتصادی بپردازد، پیش از آن باید احکام شرعی اقتصادی مورد نیاز را یاد بگیرد. در آیات و روایات و سیره معصومین، آموزش و یادگیری احکام شرعی اقتصادی، پیش از ورود به عرصه کسب و کار، بسیار سفارش شده است: «الْفَقْهُ ثُمَّ الْمُتَجَرُّ» [محمّدی ری شهری، محمد. پیشین، ج ۱. ص ۵۲۰]؛ اول یادگیری احکام، سپس پرداختن به تجارت. و از امیر المؤمنین (ع) نقل شده است: «مَنْ اتَّجَرَ بَغَيْرِ فِقْهِ فَقَدْ ارْتَطَمَ فِي الرِّبَا» [ابن أبی الحدید، عبد الحمید بن هبّه الله، شرح نهج البلاغه لابن أبی الحدید، ج ۲۰. قم. اول. ۱۴۰۴. ص ۹۶]؛ کسی که بدون یادگیری احکام فقهی به کسب و کار تجارت بپردازد، ناخواسته مرتکب ربا می‌شود.

لذا اقتصادی پویا می‌شود و همچنین کسانی در تجارت موفق هستند که در زمینه اقتصاد تخصص و آگاهی‌های لازم را داشته باشند. و قوانین و قراردادهای تجاری، چند و چون تولیدات کشورها و ویژگی‌های بازارها را بشناسند و در این زمینه اطلاعات لازم را داشته باشند.

این امر مهم به ویژه در عصر کنونی، که با انقلاب در فن‌آوری‌های اطلاعات و ارتباطات و گذر از فن‌آوری سخت‌افزاری به نرم‌افزاری، نقطه عطفی در شکل‌گیری بازارهای مبتنی بر نظام‌ها و شبکه‌های اطلاعاتی به وجود آورده، بیش از پیش ضرورت می‌یابد؛ زیرا کسانی که تخصص اقتصادی و آگاهی‌های لازم را ندارند، پیوسته خود و جامعه را با خطر عملکردهای تجاری نادرست و ویرانگر روبه‌رو می‌سازند. از این‌رو، انسان باید در سرمایه‌گذاری و انجام فعالیت‌های تجاری، خردمندانه برخورد کند و تخصص کافی داشته باشد [درافشان، محمد حسین. پیشین. ص ۱۴۰]. چنان که امام صادق (ع) می‌فرماید: «كَانَ امِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (ع) يَقُولُ: لَا يَقْعُدَنَّ فِي السُّوقِ إِلَّا مَنْ يَعْقِلُ الشَّرَاءَ وَالْبَيْعَ؛ کسی که احکام و قوانین خرید و فروش را نمی‌داند نباید در بازار مشغول کار شود و به تجارت بپردازد.» [کلینی، محمد بن یعقوب. پیشین، ج ۵. ص ۱۵۴]

نتیجه‌گیری:

اقتصاد مقاومتی مبتنی بر اموری است که باور و اعتقاد به آنها انگیزه تولیدکنندگان را از اندیشه مادیت محض به تفکر خدایی و معنوی افزایش می‌دهد و نقش بسیار مؤثری در تصحیح رفتارهای انسان از جمله رفتارهای اقتصادی دارد و از پایه‌های اساسی و اثرگذار در فعالیت‌های اقتصادی جامعه است. که ایمان به آن افزون بر آنکه پاداش اخروی کار را افزایش می‌دهد. در دنیا نیز سبب افزایش رزق و روزی می‌شود، انسان را از انحراف‌های مالی و افراط و تفریط در این زمینه باز می‌دارد. هر کدام از مصداق‌های فساد مانند؛ رشوه، اختلاس، رانت خواری و... باعث تعطیلی سرمایه‌گذاری‌های سالم اقتصادی، گسترش دلالی، پایین آمدن انگیزه تولید و تجاوز به حقوق مردم و پایمال نمودن حقوق محرومان می‌گردد.

کاهش فعالیت های تجاری و رکود اقتصادی از عوامل رباخواری است. کاهش پس انداز و امکان عدم استفاده دیگر افراد از امکانات موجود، از جمله عوامل اسراف و تبذیر می باشد.

احتکار، موجب می شود که بخشی از کالای عرضه شده به بازار از دسترس مردم خارج گردد، توازن عرضه و تقاضا به هم بخورد، سطح قیمت ها بالا رفته و قدرت خرید مردم کاهش یابد و در نتیجه، اقشار مستضعف و آسیب پذیر جامعه دچار زیان و تنگدستی بیشتر گردند.

قوانین سست و متغیر از جمله عوامل ناامنی اقتصادی است و نبود امنیت اقتصادی باعث فرار سرمایه داران از کشور می شود.

مراجع

* قرآن کریم. ترجمه مکارم شیرازی.

* نهج البلاغه. ترجمه محمد دشتی.

* صحیفه سجادیّه. ترجمه ابوالقاسم پاینده.

۱. ابن ابی الحدید. شرح نهج البلاغه. تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم. بی جا: داراحیاء الکتب العربیه. ۱۳۷۸ق

۲. اختری، عباسعلی. اقتصاد مقاومتی: زمینه ها- راهکارها. تهران: امیر کبیر. ۱۳۹۲.

۳. اسحاقی، حسین. مبانی و راهبردهای جهاد اقتصادی. قم: مرکز نشر هاجر. ۱۳۹۰

۴. تمیمی آمدی، عبدالواحد. غررالحکم و دررالکلم. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم. اول: ۱۳۶۶.

۵. تمیمی، نعمان بن محمد. دعائم الاسلام. بی جا: دارالمعارف. بی تا.

۶. حبیبی، نادر. فساد اداری. تهران: وثقی. ۱۳۷۵.

۷. حرّانی، حسن بن علی بن شعبه. تحف العقول عن آل الرسول. ترجمه احمد جنتی. تهران: امیرکبیر. ۱۳۸۲.

۸. حسین خان، مشتاق. رانت جویی و توسعه اقتصادی. ترجمه محمدخضری. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی. بی تا.

۹. حکیمی، محمد. پدیده شناسی فقر و توسعه. دفتر تبلیغات اسلامی شعبه خراسان. قم: بوستان کتاب. اول: ۱۳۸۰.

۱۰. خدمتی، ابوطالب، علی آقاپیروز وعباس شفیعی. قم: پژوهشکده حوزه ودانشگاه، اول: ۱۳۸۱.

۱۱. خدمتی، ابوطالب. مبارزه با فساد اداری بارویکرداسلامی. قم: پژوهشگاه حوزه ودانشگاه. ۱۳۹۳، ۱.

۱۲. زارعی، پرویز. بازاریابی و مدیریت بازار. تهران: انتشارات دانشکده علوم ارتباطات اجتماعی

۱۳. کاکس، رابرت. تعامل اندیشه ها و اقتصاد سیاسی توسعه. ترجمه حسین راغفر. تهران: بی نا. ۱۳۸۱

۱۴. کلینی، محمد. اصول کافی. بیروت: دارالاضواء. ۱۴۱۳ق

۱۵. مجلسی، محمدباقر. حلیۃ المتقین. قم: هجرت. هشتم: ۱۳۷۴.

۱۶. محمدی ری شهری، محمد. الگوی مصرف از دیدگاه قرآن و سنت. قم: دارالحدیث. ۱۳۸۸

۱۷. مصطفوی، حسن. التحقيق في كلمات القرآن الكريم. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب. ۱۳۶۰

۱۸. موسسه تحقیقاتی تدبیر اقتصاد. فساد مالی و اقتصادی: ریشه ها و پیامدها، پیشگیری و مقابله. تهران: وزارت اطلاعات. بی تا.

۱۹. موسوی بجنوردی، سید محمد بن حسن. قواعد فقهیه. تهران: موسسه عروج. ۱۴۰۱ق.